

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ศิษกุล

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๒ เล่ม ๓
กันยายน ๒๕๒๑)

๕. ฐาน ทิ้ง แผ่นเบื้องหลัง และ
พาหนะ

(๑) ฐานและฐานบัว (ปัทมปฐะและ
ปัทมาสน์)

ส่วนใหญ่ของฐาน (ปฐะ) และที่นั่ง
(อาสน์) ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมัก
ประกอบด้วยรูปดอกบัวซึ่งสร้างขึ้นตามกฎ

ในบทความที่ตีพิมพ์เรื่อง “ประติมาณ-
วิทยาเกี่ยวกับปางประสูติของพระพุทธรูป”
ของนายฟูเชอร์ ซึ่งตีพิมพ์เป็นบันทึกของกรม
โบราณคดีอินเดีย (Memoirs of the Archaeo-
-logical survey of India) นายฟูเชอร์ได้กล่าว
ถึงความหมายของสัญลักษณ์ดอกบัวอยู่เป็น
เวลานาน ในภาษาสันสกฤตดอกบัวมีคำนาม
อยู่ ๒ คำคือ อัม-ชะ เกิดจากน้ำ และ บังก-
ชะเกิดจากโคลน ดอกบัวได้เกิดขึ้นเองเหนือ

น้ำ ด้วยเหตุนี้จึงหมายถึงการเกิดอันมหั-
ศจรรย์ นอกจากนี้ดอกบัวยังเกิดจากโคลน-
ถมโดยที่ไม่ได้ทำให้ความบริสุทธิ์เสียไป ด้วย
เหตุนี้จึงหมายถึงการเกิดอันบริสุทธิ์ ความ
คิดเห็นทั้งสองประการนี้เหมาะสมอย่างยิ่ง
สำหรับองค์พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรคือใน
ชั้นแรกก็มีความคล้ายคลึงกันกับพระพรหม-
สวามัญ คือ “เกิดจากตนเอง” และประทับ
นั่งอยู่เหนือดอกบัว นายฟูเชอร์ได้เขียนไว้ว่า
“นั่นคือเหตุผลที่เทวรูปพระพรหมจะประทับ
นั่งเหนือดอกบัวเสมอจนกระทั่งวราหะมิหิระ
ในคัมภีร์พุทธตีตีตา (บทที่ ๕๘ บรรทัดที่
๔๔) ได้กล่าวเปรียบเทียบเทวรูปพระพรหม
ไว้กับพระพุทธรูป” ต่อมากำบรรยายในคัมภีร์
สัทธรรมปุณฑริกสูตรก็ได้กล่าวว่า “ณ ที่นั้น
ในดินแดนทางทิศตะวันตก คือ สวรรค์ชั้น

สุชาวดี ณ ทนนมพระอมิตาภะ สถานทนน
ไม่มีสตรีเลย ไม่มีกฏทางด้านการสมสู่
บรรดาบุตรของพระชินะ (พระอมิตาภะ)
ล้วนเป็นสงฆ์ฆราวาสที่เกิดขึ้นอย่างมหัศจรรย์
บนกลีบบัว ซึ่งเขาได้นั่งอยู่อย่างบริสุทธ์”

นอกจากความหมายแรกนั้นแล้วก็ยังมีความหมายทางโลกอีกประการหนึ่งเข้ามาผสม
ทวักบัวซึ่งขึ้นอยู่เหนือน้ำ ได้แสดงโดยคำนำ
เป็นแกนของโลก เป็นที่ประทับของพระพุทธรูป
องค์ในปางทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมือง
ศราวาสตี (สาวตตี) และได้ทรงแบ่งภาคออก
มาในทุกทิศเป็นพระพุทธรูปเจ้าองค์อื่น ๆ ซึ่ง
ประทับนั่งเหนือดอกบัวเช่นเดียวกัน ในไม่
ช้าช่างก็ได้สร้างฐานและอาสน์ดอกบัวถวาย
ไม่เฉพาะแต่พระพุทธรูปเจ้าเท่านั้น แต่ได้สร้าง
ถวายแก่ “เทวดาทงหลายในท้องฟ้า ซึ่งมา
เป็นพยานแก่ชัยชนะของพระพุทธรูปองค์เหนือ
พวกเดียรัจฉานต่าง ๆ” ตามความเห็นของนาย
ฟูเชอร์ ภาพเหล่านี้เป็นต้นเค้าของสวรรค์ของ
พระอมิตาภะซึ่งวิญญานอันบริสุทธิ์เหล่านี้
ได้เกิดขึ้นใหม่เหนือดอกบัวนอกจากนี้ยัง
เป็นต้นเค้าของแถวพระพุทธรูป ซึ่งสลักขึ้น
ซ้ำ ๆ กันดังที่ได้พบในถ้ำอชันตาหรือภาพใน
มณฑลอันศักดิ์สิทธิ์จากกะกรัก (Kakrak) ใน
ประเทศอัฟกานิสถานและปัจจุบันรักษาอยู่ที่
พิพิธภัณฑ์ที่เม็ต กรุงปารีสในบรรดาภาพ

เหล่านี้ ดอกบัวก็ดูเหมือนจะเป็นส่วนหนึ่ง
ขององค์พระพุทธรูปทีเดียว ช่างสลักที่ถ้ำ
เอลโลราได้สลักรูปดอกบัวถวายแก่พระโพธิ
สัตว์ด้วย รวมทั้งที่ถ้ำอชันตาที่ ๔ และ ๒๖
ถ้ำพามที่ ๒ ถ้ำเอวังกาพาทที่ ๒,๗ และ ๘
ถ้ำกานเหริที่ ๖๖ และถ้ำการ์ลี ฯลฯ ต่อมาอีก
ในแคว้นมคธและแคว้นเบงกอล บรรดา
เทวดาในลัทธิตันตระก็เริ่มมีอาสน์และฐาน
เป็นรูปดอกบัว ในขณะที่คัมภีร์สาธนะก็จะ
กล่าวถึงเทวดาว่าประทับนั่งเหนือดอกบัว
ทั้งสิ้น นายฟูเชอร์ได้สรุปว่า “ในขณะที่ดอก
บัวได้กลายเป็นที่นิยมอย่างยิ่งใหญ่เช่นนี้
ความหมายของสัญลักษณ์แห่งดอกบัวก็ยัง
คงอยู่ เช่นเดียวกับที่ว่าแต่แรกเริ่มดอกบัว
เป็นสัญลักษณ์ของปางประสูติของพระ
พุทธรูปองค์ที่เมืองกบิลพัสดุ์ และต่อมาก็เป็น
“การแบ่งภาคของพระองค์” ที่เมืองสาวตตี
ในที่สุดก็ปรากฏแก่เทวดาทงหลายในพุทธ
ศาสนาโดยทั่วไป เป็นสัญลักษณ์แห่งต้น
เค้าดั้งเดิมเหนือธรรมชาติและด้วยเหตุนี้จึง
เป็นลักษณะของเทพเจ้าด้วย”

อีกด้านหนึ่งนายมุสนักปราชญ์ฝรั่งเศสก็
ได้ศึกษาถึงสัญลักษณ์ของดอกบัวเช่นเดียว
กัน และได้แสดงความสังเกต ซึ่งนางสาว
เดอมัลมานเห็นว่าอาจนำมาใช้กับพระโพธิ
สัตว์อวโลกิเตศวรได้คือนายมุสได้เขียนไว้ว่า

“การถวายอำนาจอันสูงสุดแก่เทพเจ้าก็คือ การแสดงรูปภาพของพระองค์ประทับนั่งเหนือดอกบัวใหญ่ ตรงกลางดอกบัวนั้นเป็นเขตอนักหลับซึ่งตั้งตรงตั้งอยู่ภายใต้ยอดของโลก หมายถึงการตั้งต้นแห่งการสร้างโลก ด้วยการสร้างที่ต่าง ๆ ขึ้นก่อน” ทั้งนี้นางสาวเคอมีล์มานกล่าวที่เราต้องไม่ลืมว่า ในสมัยกลางพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรไม่ได้ทรงเป็นแค่เพียงพระโพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่เท่านั้น แต่ยังทรงเป็นจักรวาลเองด้วย ทรงเป็นเทพเจ้าอันสูงสุดซึ่งสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย ได้ออกมาจากพระองค์ พระองค์ทรงเป็น “โลกेश্বর” และ “โลกนาถ” ทรงกระทำให้นึกถึงพระพรหมภายใต้รูป “โลกปีตามหะ” คือบรรพบุรุษแห่งโลก ดอกบัวใหญ่ซึ่งเป็นที่ประทับของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในขณะที่ทรงเป็นพระโลกेश্বরหรือพระโลกนาถหรือพระษทกัษรีก็อาจมีก้านได้อีก ๒ ก้าน และดอกบัวอีก ๒ ดอกสำหรับรองรับบริวารแต่ดอกบัวซึ่งเป็นที่ประทับของพระขสรพระขณะผู้มีลักษณะเป็นกษัตริย์หรือเทพเจ้าอันสูงสุดก็มีก้านออกไปยังทิศทั้งสี่ทิศ คือยังพื้นทั้งหมดยุคบนดอกบัว ๔ ดอกก็มีเทวดา ๔ องค์ ซึ่งทรงเป็นการแบ่งภาคของพระขสรพระขณะ

ทางด้านรูปภาพ เราอาจกล่าวได้ว่าส่วนใหญ่ของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประ

ทับยืนมีฐานเป็นดอกบัวโดยไม่มีก้าน ดอกบัวนี้อาจมีกลีบบัวแนวเดียวหรือสองแนว เมื่อมีเพียงแนวเดียวข้างในแคว้นมหาราชฐ์ก็มีกลีบอย่างคร่าว ๆ มากและหันลงต่ำ (บัวหงาย) เช่นที่ถ้ำอชันดาที่ ๔ หรือถ้ำพามที่ ๒ ในขณะที่ย่างทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียก็มักสลักกลีบบัวคล้ายธรรมชาติมากและหันขึ้น (บัวคว่ำ) (รูปที่ ๑๓,๑๖)

ในแคว้นมหาราชฐ์เมื่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืนทรงมีฐานเป็นดอกบัวมีก้านก็ประกอบด้วยใบเล็ก ๆ ทางค้ำข้างเท่านั้น แต่ก็ยังมีการติดต่อกันระหว่างดอกบัวตรงกลางกับดอกบัวของบริวารเช่นที่ถ้ำการ์ลีที่สารนาถก้านของฐานดอกบัวล้อมรอบด้วยลายก้านชด ซึ่งจะมีวิวัฒนาการต่อไปในศิลปะสมัยหลัง (รูปที่ ๑๓)

ในแคว้นโอริสสะเนื่องจากประติมากรรมที่ยังคงเหลืออยู่ช้ำรุกรานมาก นางสาวเคอมีล์มานจึงไม่อาจตัดสินได้ว่าปีฐะนั้นรูปร่างเป็นอย่างไร แต่ในบางกรณีก็ยังมีรากแก้วที่งอกออกมาจากรากเล็ก ๆ หลายเส้นทั้งนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับบรรดาก้านของดอกบัวทั้งหมดที่ใช้เป็นอาสน์ของบริวารทั้งหลายจนกระทั่งถึงส่วนยอดของแผ่นเบื้องหลังนั่นเอง และก็เป็นเช่นเดียวกับก้านอื่น ๆ ซึ่งบางก้านก็รองรับดอกบัวซึ่งหัตถ์ซ้ายหัตถ์หนึ่งของพระ-

โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงถือ และก้านอื่นๆ ที่รองรับดอกบัว ซึ่งใช้รองรับหม้อน้ำ (กมณชตุ) รวมทั้งรองรับหัตถ์ขวาล่างของ พระโพธิสัตว์ซึ่งแสดงปางประทานพร (วรมุทรา) ด้วย เช่นประติมากรรมที่เขารัตนคีรี

ในสมัยปาละและเสนะ ยังคงมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน ล้อมรอบด้วยบริวาร มีดอกบัวปรากฏอยู่ใกล้เคียงกันแต่ไม่มีก้านรองรับ (รูปที่ ๒๐, ๒๒) ดอกบัวซึ่งไม่มีก้านนี้ ณ ที่แห่งอื่นก็คงใช้เป็นแต่เพียงเบาะเท่านั้น วางอยู่เหนือบัลลังก์ของพระสิงหาสน์โลกेश্বরและพระวัชรธรรมหรือใช้รองรับพาหนะของพระสิงหนาท ทั้งนัยกวันแก่รูปพระสิงหาสน์ แห่งเขารัตนคีรีซึ่งมีลักษณะเป็นของพระโลกนาถคือไม่มีเศียรสิงห์ประดับบัลลังก์ รวมทั้งแก่รูปพระสิงหนาท แห่งพุทธคยา (รูปที่ ๓๕) ซึ่งไม่ปรากฏมีรูปดอกบัวเลย

ตั้งแต่สมัยฟื้นฟูส่วนใหญ่ของบัทมาส (อาสนดอกบัว) ก็มีรูปร่างดังต่อไปนี้ คือ

จากรากแก้วตรงกลาง ก็มีก้านบัวงอกออกมาคูกตั้งลำต้น ไม้ใหญ่รองรับดอกบัวซึ่งใช้เป็นบัลลังก์ของเทพเจ้าองค์กลาง มีก้านงอกออกมาแต่ละด้าน ก้านหนึ่งใช้สำหรับรองรับเบาะดอกบัวเพื่อรองรับพระบาทขวาของเทพเจ้า อีกก้านหนึ่งรองรับบัวตฤซึ่งอาจเป็น

แต่เพียงดอกบัวตูม แต่ก็อาจเป็น “แก้วเหนือดอกบัว (มณีบัทมาส)” ได้ ถ้าเราเปรียบเทียบกับดวงแก้วใน “แก้วเจ็ดประการ” ซึ่งบางครั้งก็ปรากฏอยู่เหนือฐานด้วย (รูปที่ ๑๕) ก้านอื่นๆ หมุนม้วนเป็นลายก้านขดรองรับดอกบัวที่เล็กกว่าและเหนือนั้นมีรูปบริวาร เช่นเปรตสัจจุฆหรือบุคคลกำลังประนมมือ (รูปที่ ๑๕) บางครั้งก็มีแนวลายก้านขดเพิ่มขึ้นอีกแนวหนึ่ง มีปุ่ม ๗ ปุ่มวางอยู่ใต้ฐานรองรับ “แก้วเจ็ดประการ” คือแต่ละชนิดก็อยู่ในปุ่มแต่ละปุ่ม

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืนแต่เพียงรูปเดียวซึ่งทรงยืนอยู่เหนือบัวมีก้าน มีดอกบัวอื่นๆ ซึ่งงอกออกมาจากรากแก้วอันเดียวกันล้อมรอบรองรับบริวารอยู่ สำหรับรูปนี้ที่รองรับพระบาทขวาไม่จำเป็นจึงมีดอกไม่เข้ามาแทนที่เช่นเดียวกับทางด้านซ้าย (รูปที่ ๓๘) รูปนี้ก็คือรูปพระขสรูปณะยืนจากเจารปุระ (ฐานดอกบัวของรูปพระโลกนาถยืนในรูปที่ ๒๗ แม่แยกออกเป็นดอกบัวด้านข้าง ๒ ดอก ซึ่งมีพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ข้างบน แต่ก็ไม่มีก้านบัวตรงกลาง รวมทั้งพระโพธิสัตว์อีก ๒ องค์ก็มีใบบริวารตามปกติด้วย) รูปพระขสรูปณะจากเจารปุระนี้ตรงกับทฤษฎีที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น คือดอกบัวตรงกลางได้แยกออกเป็นดอกบัวบริวาร ไปยังทิศทั้งสี่

ทิศเพื่อรองรับการแบ่งภาคของพระโพธิสัตว์-
อวโลกิเตศวร แสดงถึงอำนาจอันสูงสุดของ
พระองค์

ในบรรดารูปเทวตาประทับยืนองค์อื่นๆ
จากหนังสือของนายบานอร์จี เราก็จะเห็นว่า
มีการแสดงรูปภาพที่คล้ายคลึงกันเช่นเทวรูป
พระนารายณ์

ถ้าเราเชื่อนายตันโกลี (O.C. Gangoly)
การแสดงอาสน์และฐานเป็นรูปดอกบัวเช่นนี้
ก็เป็นลักษณะหนึ่งของสกุลช่างปาละตั้งแต่
พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ลงไปจนถึงพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๗

มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืนบาง
รูปซึ่งไม่มีฐาน เช่นรูปพระโพธิสัตว์เลขที่
B-82 ในพิพิธภัณฑสถานเมืองลัคเนาในศิลปะสมัย
ราชวงศ์กุษาณะ (รูปที่ ๒) รูปพระโลกนาถ
แห่งเฉาฉันทีซึ่งคงอยู่ในสมัยหลังคุปตะ และ
รูปพระโลกेशว-วิษณุจากแคว้นโอริสสะ

มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเพียงรูป
เดียวที่นางสาวเคอมัลมานเคยพบว่าประทับนั่ง
ห้อยพระบาท คือรูปพระโพธิสัตว์ในถ้ำเอล-
โลราที่ ๔ (รูปที่ ๘) พระองค์ทรงวางพระ-
บาททั้งสองลงเห็นฐานดอกบัวซึ่งไม่มีก้าน

(๒) บัลลังก์และแผ่นเบื้องหลังซึ่งมี
รูปสัตว์ประกอบ

บัลลังก์ที่เก่าที่สุดซึ่งมีรูปสัตว์ประกอบ

ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็คงเป็นบัล-
ลังก์ของรูปพระวัชรธรรม (รูปที่ ๑๕) บัลลังก์
นี้ประกอบด้วยรูปนกกยูง ๒ ตัวหันแยกออก
จากกัน แต่หันหัวกลับเข้าหากัน อยู่สองข้าง
ของชายผ้าทิพย์

ในบรรดานิยายเก่าแก่ของอินเดียที่นำมา
ใช้ในประเพณีทางพุทธศาสนาก็มีเรื่องชาตก
เกี่ยวกับนกกยูงคือโมรชาตก นิยายนี้กล่าวว่า
นกกยูงมีสี่กายเป็นทอง อาศัยอยู่บนที่ราบสูง
แห่งเขาทองของทัณฑกะนกกยูงนี้บำเพ็ญสมาธิ
ต่อดวงอาทิตย์ขึ้นและตกทุกเช้าและค่ำ พร้อม
ทั้งอธิษฐานขอให้ดวงอาทิตย์ปกป้องตนทั้ง
เวลากลางวันและกลางคืน ปรากฏว่าในชาติ
ก่อนนกกยูงตัวนี้ได้เกิดเป็นพระราชามีอำนาจ
มากสามารถครอบครองได้ทั้งโลก และมี
เสด็จทรงรถที่ทำด้วยเพชรพลอยเหาะขึ้นไป
ในอากาศ เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้วราช-
รถนั้นก็ถูกฝังอยู่ในก้นของสระบัว

ด้วยเหตุที่นิยายเรื่องนี้มีสัญลักษณ์เกี่ยว
กับทั้งทางด้านดวงอาทิตย์และกษัตริย์ด้วยเหตุ
นั้นจึงอาจอธิบายได้ว่าเพราะเหตุใดพระราช
แห่งแคว้นไมซอร์จึงทรงใช้บังสุรย์ซึ่งทำด้วย
ขนนกกยูง และด้วยเหตุใดช่างพม่าจึงใช้รูปนกก
ยูงแทนที่ดวงอาทิตย์

เราควรทราบด้วยว่าในประเทศอิหร่าน
หรือเปอร์เซียสมัยโบราณ มักชอบสร้างรูป

นกงูอย่างคร่าว ๆ หรือมังกรมีหางเหมือนนกงู ต่อมาอีกบัลลังก์ของพระเจ้านาคีรราชซึ่งกล่าวกันว่ามีมาตั้งแต่สมัยตามเออร์สัน (พุทธศตวรรษที่ ๑๘) ก็ประทับด้วยหางนกงู ๒ หางที่กำลังแผ่ออก หางนี้ประดับด้วยเพชรทับทิม และพลอยอื่น ๆ ภาพวาดเล็ก ๆ ของสกุลช่างโมกุลก็แสดงภาพพระเจ้าชาห์เชฮันกำลังประทับอยู่เหนือบัลลังก์ซึ่งมีรูปนกงู ๒ ตัวอยู่เบื้องบน

ในประเทศอินเดียเอง นกงูเป็นพาหนะของพระขันธกุมาร เทพเจ้าแห่งการสงคราม และยังเป็นพาหนะของพระอมิตาภะด้วย พระอมิตาภะนี้อาจมีเค้าดั้งเดิมมาจากอิหร่าน พระองค์ประทับอยู่ทางทิศตะวันตก และเพื่อสรรเสริญพระองค์ผู้เคารพบูชาก็ต้องเริ่มต้นด้วยการบำเพ็ญสมาธิต่อดวงอาทิตย์ที่กำลังตก

ทั้งหมดนี้ทำให้เราอาจเข้าใจได้ว่าเพราะเหตุใดนกงูจึงเป็นพาหนะของพระวัชรธรรมโลกेश্বর (พึงระลึกไว้ด้วยว่ามีคำบรรยายว่าพระโลกนาถทรงมีรูปพระวัชรธรรมอยู่เหนือศิราภรณ์ ด้วยเหตุนี้พระวัชรธรรมจึงอาจแทนองค์พระอมิตาภะได้ ด้วยเหตุนี้เองพระวัชรธรรมโลกेश্বরจึงทรงอาจมีพาหนะเดียวกับพระชินะ (อมิตาภะ) แต่พระวัชรธรรมโลกेश্বরก็ทรงเป็นการแสดงออกของพระชินะ (พระชยานิพุทธเจ้าซึ่งรวมพระอมิตาภะ

ด้วย) ทั้งห้าพระองค์ มิใช่พระอมิตาภะเพียงองค์เดียว) พระวัชรธรรมโลกेश্বরมีลักษณะเกี่ยวกับโลก พระองค์คือโลกซึ่งพระองค์ปกครองอยู่ และศิราภรณ์ของพระองค์ซึ่งประกอบด้วยรูปพระชยานิพุทธเจ้า ๕ พระองค์ ก็แสดงถึงการแผ่ขยายอำนาจของพระองค์ไปยังทิศทั้งห้า (รวมทั้งทิศเบื้องบนด้วย)

การที่ช่างได้สร้างรูปเป็น “อาสน์นกงู” แทนที่จะทำให้เป็นรูปพระวัชรธรรมโลกेश্বরประทับนั่งเหนือหลังนกงู ก็มีใช้สิ่งที่น่าแปลกประหลาดอันใด เราได้เคยเห็นสิ่งตรงกันข้ามบังเกิดขึ้นแก่พระสิงหนาทซึ่งบางครั้งอาจเป็น “สิงหาสถณะ” ได้ แต่ก็มีก็ประทับอยู่เหนือหลังสิงห์เสมอ นอกจากนี้ถ้าจะกล่าวทางด้านสุนทรียภาพ ก็น่าจะแปลข้อความจากคัมภีร์สาณะที่ว่า “มยุโรปริ มชฺยสเถ นิษนฺนิ จนฺตุรมณฺฑลเถ” คือ “ประทับนั่งเหนือดวงจันทร์ซึ่งประดิษฐานเหนือหลังนกงู” (เราได้เคยเห็นมาแล้วว่าช่างไม่เคยทำรูปดวงจันทร์เลย) ว่าเป็นอาสน์นกงู (มยุรธาสน์) ยิ่งกว่าพาหนะนกงู (มยุรพาหนะ)

นางสาวเดอมีล์มานกล่าวว่าเธอได้ชี้แจงมาแล้วว่าเท่าที่เธอทราบ มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอินเดียอยู่อย่างน้อย ๕ รูปที่ประทับนั่งเหนืออาสน์ที่ประดับด้วยรูปสิงห์ และด้วยเหตุนี้เธอจึงแนะนำประติมากรรม

เหล่านี้สมควรที่จะมีนามว่าพระสิงหนาสน์โลกเทศวร

สิงหนาสน์ที่เก่าที่สุดของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็คือดอกบัวมีก้านตามปกติ ประกอบด้วยส่วนบนของสิ่ง ๒ ตัวหันหน้าออกจากกันอยู่ ๒ ข้าง

ต่อมาก็มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ องค์ สององค์สลักจากหิน (รูปที่ ๑๘,๑๒) และสององค์หล่อด้วยสำริด (รูปที่ ๓๑,๓๔) บัลลังก์ของพระองค์มีลักษณะคล้ายแท่นบุษารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีสิ่งที่มีปีก ๒ ตัวหันหน้าออกจากกัน ในสามกรณี (รูปที่ ๑๘,๓๑,๓๔) สิ่งเหล่านี้อยู่สองข้างของชายผ้าทิพย์ ในกรณีที่ ๔ (รูปที่ ๑๒) สิ่งเหล่านี้ก็อยู่ ๒ ข้างเคียงข้างซึ่งมองเห็นทางด้านหน้าและสิ่งตัวเองก็มีรูปคนแบกเล็ก ๆ อยู่ ๒ ข้าง สำหรับประติมากรรมสำริด ๒ รูปนั้นมีลวดลายประดับทางด้านข้างซึ่งเราจะได้ศึกษาต่อไป

นางสาวเคอมัลมานได้เคยกล่าวมาแล้วว่าอาสน์เช่นนี้แสดงถึงความหมาย ๒ ประการ ประการแรกก็คืออำนาจของเสียงของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ประการที่ ๒ ก็คือความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ ประติมากรรมเหล่านี้เลียนแบบมาจากรูปพระมหाराชาดีลามาณุชศรี ซึ่งทรงเป็น “กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่” และในขณะเดียวกันก็ทรงมีพระนามว่า “มัญจุโฆษะ”

คือ “ผู้มั่งเสียงนารัก” ด้วย รูปพระมัญจุศรีแบบนี้แสดงท่าเช่นเดียวกับรูปสิงหนาสน์โลกเทศวร ๓ องค์ (รูปที่ ๑๘,๓๒,๓๔) ซึ่งอย่างน้อย ๒ องค์ (รูปที่ ๑๘,๓๔) ก็มีศิวารมณ์ประกอบด้วยชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย (ปัญจจีระ) และตามกฎก็ต้องประทับนั่งเหนือบัลลังก์รูปสิงห์ด้วย ด้วยเหตุนี้การแสดงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเหล่านี้จึงเป็นการเลียนแบบมาจากรูปพระโพธิสัตว์มัญจุศรี และเป็นการเริ่มแสดงความคิดที่จะนำไปยังรูปพระวาคีศวรและพระสิงหนาทซึ่งอาจเห็นได้ในวิวัฒนาการของพาทนะ

ลักษณะประการที่ ๒ ของพระสิงหนาสน์โลกเทศวรคือความเป็นกษัตริย์อันสูงสุดก็อาจแสดงได้จากชายผ้าทิพย์ (ในประเทศญี่ปุ่นพรมที่วางอยู่เหนือฐานของรูปเทพเจ้าใช้เป็นเครื่องติดต่อบetween เทพเจ้าและมวลมนุษย์ ๕ ๕ ทงนเพื่อลดระยะอันห่างไกลระหว่างเทพเจ้ากับมนุษย์) เมื่อเราพบชายผ้าทิพย์ในศิลปะปาละ-เสนะ ก็มีสิ่งหันหน้าออกจากกันประกอบอยู่สองข้างเสมอ ยกเว้นในสองกรณี คือกรณีพระวัชรธรรมโลกเทศวรซึ่งเราได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และพระพุทธรูปองค์หนึ่งซึ่งบนฐานมีรูปสิง ๒ ตัวแสดงถึงการถวายนางฟ้า

ความหมายของข้างที่มีโหนบซึ่งใช้แทนชายผ้าทิพย์ก็ไม่มีผู้ใดได้อธิบายอย่างละเอียดมา

ก่อนอย่างไรก็ดี นายคอมบาซ (G. Combaz) ได้กล่าวว่าข้างเป็นพาหนะของพระอินทร์พระราชแห่งเทวดา และใช้ประดับฐานศูปรามาแต่โบราณแล้ว เช่นที่เมืองฮัดดา (Hadda) ในประเทศอัฟกานิสถาน มีรูปข้าง สิงห์ และคนแบก กำลังรองรับศูปรอยู่ นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าที่ถ้ำเอลโลราข้างก็มีหน้าหินเช่นเดียวกัน ในขณะที่ในศิลปะสมัยหลังคุปตะข้างได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับสิงห์ในลวดลายบนฐานราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ๑๔ สิงห์และข้างก็สลับบนฐานของพระพุทธรูป ควรระลึกไว้ด้วยเกี่ยวกับเรื่องข้างเป็นพาหนะของพระอิศวรในชื่อ “ผู้ไม่หวั่นไหว”

นอกจากนี้หน้าลันทา (รูปที่ ๓๓, ๓๔) ข้างก็เป็นส่วนหนึ่งของพนักบัลลังก์ คือมีสัตว์ตามเทพนิยายเป็นสิงห์มีเขาแพะยื่นด้วยสองเท้าหลังอยู่เหนือข้าง สิงห์มีเขานี้แตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากสิงห์ที่ใช้ประดับฐานบัลลังก์บนศีรษะของสิงห์มีเขามีแผ่นขวางของพนักบัลลังก์วางอยู่ บนพนักก็มีลายดอกไม้ (รูปที่ ๓๔) สัตว์มีปีกเช่นหงส์ซึ่งมีหางเป็นลายใบไม้ (รูปที่ ๓๓) ประดับอยู่ทั้งสองด้าน นอกจากนี้ก็มีพระพุทธรูปสัมฤทธิ์จากพิพิธภัณฑสถานลันทาเช่นเดียวกับประทับนั่งเหนือบัลลังก์คล้ายคลึงกัน แต่ลายดอกไม้และรูปหงส์นั้นก็ มีรูปมกรเข้ามาแทนที่

ในบทความในวารสารศิลปะเอเชีย (Revue des Arts Asiatiques) เล่มที่ ๑๑ ค.ศ. ๑๙๓๗ นางสาวโอบัวเยร์ได้พยายามค้นคว้าหาที่มาของลวดลายชนิดนี้ และได้ศึกษาเกี่ยวกับลวดลายชนิดนี้ในแคว้นมหาราษฏร์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปปางประทานเทศนา และเธอก็ลงความเห็นว่าเป็นพระพุทธรูปเหล่านี้คือพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมฤตไตรย พระพุทธรูปเหล่านี้ประทับนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์แสดงปางประทานปฐมเทศนา มักประทับอยู่เหนือบัลลังก์ที่มีด้านข้างประดับด้วยสัตว์ ๓ ชนิด คือข้าง สิงห์มีเขา มกร และมกรนี้อาจเปลี่ยนแปลงได้กับนกหรือมกรคายนก นางสาวโอบัวเยร์ได้แสดงความสังเกตว่าเกี่ยวกับตัวอย่างส่วนใหญ่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ซึ่งเธอได้ค้นพบลวดลายสัตว์ ๓ ชนิด พระพุทธรูปจะประทับนั่งห้อยพระบาทและพระหัตถ์แสดงปฐมเทศนา ดังนั้นลวดลายสัตว์ ๓ ชนิดนี้จึงคงเกี่ยวข้องกับลักษณะของกษัตริย์ เช่นได้ใช้เพื่อทำให้ลักษณะของกษัตริย์ที่พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมฤตไตรยทรงแสดงทั้งท่าประทับและปางของพระหัตถ์นั้นแน่นอนยิ่งขึ้น

นางสาวเคอมัลมานเห็นว่าบทความของเธอเองอาจอธิบายได้เป็นอย่างดีว่า เหตุใดข้างหล่อที่หน้าลันทาจึงสร้างรูปสัตว์ ๓ ชนิดนี้ อยู่สองข้างของพระพุทธรูปปางมารวิชัยเพราะ

๖๘ © ศิลปากร

ทำให้พระองค์อยู่เหนือทั้งมนุษย์และเทวดา นอกจากนั้นก็ยังมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ซึ่งในฐานะที่ทรงเป็นพระโลเกศวรและพระโลกนาถ พระองค์ก็คือเจ้าแห่งโลก

บางครั้งลวดลายประดับบัลลังก์เช่นนั้นก็คงเหลือแต่เพียงสัตว์ตัวเดียวหรือสองตัว เช่น รูปพระขรรค์ประดงองค์หนึ่งในพิพิธภัณฑสถานอินเดีย ประทับนั่งเหนือบัลลังก์ซึ่งบนแผ่นขวางของพนักมีหงส์ ๒ ตัวกำลังกายพวงมาลัยไข่มุก นับว่าเป็นการนำลวดลายของราชวงศ์ สัสซานิดแห่งอิหร่านซึ่งเคยแพร่หลายอยู่มาก ในภาคกลางของทวีปเอเชียเช่นที่ถ้ำ D เมือง บามิยาน ถ้ำใหญ่ที่เมืองกิชิด ที่อิรักที่กุศศาศรี และที่อวันตีสวามีในแคว้นแคชเมียร์ กลับมาใช้ใหม่ แผ่นขวางของพนักบัลลังก์ของรูปพระขรรค์ประดงที่เมืองวิกรมปุระ (รูปที่ ๓๓) มีปลายเป็นรูปมกร รูปพระษทักษรีโลเกศวร ซึ่งนางกรามริชนำมาตีพิมพ์ในบทความเรื่อง ประติมากรรมสมัยปาละและเสนาะของเธอ ประทับนั่งเหนือฐานซึ่งพนักประกอบด้วย แผ่นขวางที่มีปลายเป็นรูปมกร และมีรูปกนิหรณ์กนิคตริซึ่งหางเป็นลายใบไม้อยู่เบื้องบน กนิหรณ์กนิคตริมีลักษณะเช่นเดียวกันบน

แต่ลวดลายรูปสัตว์เช่นนั้นก็ไม่ได้มีอยู่ เฉพาะแต่บนพนักของบัลลังก์เท่านั้น ด้วยการเลียนแบบต่อกันลวดลายเช่นนี้ก็ปรากฏอยู่บน

จากแคว้นมหาราษฏร์ โดยผ่านมาจากแคว้น พินหารและเบงกอล ได้กลายเป็นต้นเค้าของ กรอบอันพิลึกพิลั่นที่ช่างชาวเนปาลได้สร้าง ถวายแก่รูปเทวดาของตน

อาจตั้งคำถามได้เช่นเดียวกันว่าความ เกี่ยวพันระหว่างลวดลายสัตว์ ๓ ชนิด กับพระ อาทิตย์และพระนารายณ์ซึ่งมีลักษณะหนึ่งก็คือแสงสว่าง จะแสดงถึงสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับ แสงสว่างหรือเกี่ยวกับดวงอาทิตย์ ร่วมอยู่ กับ สัญลักษณ์ของกษัตริย์ได้หรือไม่

นางสาวเคอมัลมานขอจบบทความตอน นี้ ด้วยข้อสังเกตบางประการดังต่อไปนี้

๑. ในตอนต้นศิลปะที่สารนาถ (รูปที่ ๒๘) มีรูปพระโลกนาถซึ่งบัลลังก์ประกอบด้วย กระจกตั้งแขวนอยู่กับแผ่นขวางของพนัก เป็นตัวอย่างเพียงรูปเดียวที่ปรากฏ แต่กระจก “รูปโอคว่า” นี้ก็ใช้ได้เป็นลวดลายเครื่องประดับบ่อยๆ

๒. ตั้งแต่สมัยฟื้นฟูในศิลปะปาละ ปรากฏว่าบัลลังก์หรือแผ่นเบื้องหลังของรูปพระ โพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (รูปที่ ๒๓) หรือของ เทพเจ้าองค์อื่นๆ เช่นพระพุทธรูป รูปนาง ทารา จะไม่มีลายรูปสัตว์ประดับ แต่จะมีลวด ลายคล้ายผ้ากำลังปลิว “ซึ่งยังมีรูปร่างคล้าย แผ่นเบื้องหลังตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ในแคว้นโอริสสะเช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิ-

เศวตฉายได้ลักษณะของพระพุทธรูปที่พิพิธ-
ภัณฑที่เก็มต์ กรุงปารีส รวมทั้งในแคว้นมคธ
ในกรณีเช่นนี้แผ่นเบื้องหลังจะมีแผ่นขวางซึ่ง
เป็นร่องรอยของพนักที่ยังคงเหลืออยู่แผ่น
ขวางนี้อาจมีเคี้ยวมกรอยู่ข้างบนเพื่อใช้รอง-
รับรัศมี (รูปที่ ๒๗) นอกจากนี้แผ่นขวางยัง
อาจมีสิงห์มีเขายืนอยู่บนสองเท้าหลังมารอง-
รับอยู่เบื้องล่างด้วยบ่อยๆ

เป็นการยากยิ่งที่จะค้นพบลวดลายแบบ
รูปสัตว์ ๓ ชนิดครบบริบูรณ์แก่เทวรูปพระ-
นารายณ์ พระอาทิตย์ และพระโพธิสัตว์อว-
โลกิตศวร (รูปที่ ๓๘) สัตว์สามชนิดบริบูรณ์
นี้ได้แก่ ช้าง สิงห์มีเขา และมกร ประดับ
แผ่นหลังคือ ประภามณฑล นอกจากนี้สำหรับ
รูปพระอาทิตย์และพระขรรพณะสัตว์ ๓ ชนิด
นี้ยังมีรูปบุคคลที่แก่ลวกกล่าวถึงชื่ออีก

ลวดลายเช่นนี้ซึ่งได้รับการบันทึกลงมา
สัตว์กำลังยืนอยู่เหนือสองเท้าหลังและอาจ
มาจากหนังสือที่หอยแฉวนอยู่”

๓. รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรบาง
รูปเช่นที่กุรกีหรืออาจประทับยืนอยู่เหนือดอก
บัวซึ่งตั้งอยู่บนฐานประดับสิงห์มีปีกหันหน้า
ออกจากกันสองข้างของชายผ้าทิพย์ ฐานเช่น
นี้ (สิงหะปฐะ) ย่อมทำให้นักไปถึงบัลลังก์
ของพระสิงหาสน์โลกศวร

๔. บัลลังก์ทั้งหมดอาจได้รับการศึกษา

ในทางดำเนินสถาปัตยกรรมและในเครื่องเรือน
ในสมัยนั้นบางชิ้นก็ทำให้นักไปถึงสถาปัตย-
กรรมที่สร้างด้วยไม้อย่างแท้จริง (รูปที่ ๓๗)

๕. นายคังโกลได้กล่าวว่กุหาซึ่งประ-
กอบด้วยวงโค้งหลายวง และล้อมรอบรูปพระ
โพธิสัตว์อวโลกิตศวรซึ่งวิวิธณ์ไม่มากแล้ว
(รูปที่ ๓๗) คงเกิดขึ้นจากอิทธิพลของแคว้น
โอริสสะ เพราะวงโค้งแบบนี้จะเป็นประ-
เพน็ของแคว้นนั้น นางสาวเคอมัดมานเห็นว่า
ข้อนี้คงเป็นความจริงเพราะอาจเห็นได้จากรูป
พระขรรพณะที่เขารัตนคีรีและรูปพระโปตล-
กะบรรพตโลกศวรซึ่งค้นพบที่เนาทัวร์

(ยังมีต่อ)